

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2017

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 70

Memorandamu leyi yi na tipheji ta 10.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Makoreketelo ya Xikambelantwisiso

- Tanihileswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle ka loko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swi fanele swi kombisiwa).
- Loko mukamberiwa a tirhisile marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga xupuli mukamberiwa. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/EE kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we, kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa hi mfanelo loko rito leri lavekaka ri nkhwatihatwile/tikisiwile.
- Loko ku laveka timhaka/mikutlunya yimbirhi/ yinharhu, kutani mukamberiwa a nyika yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Mahahu.√/Mavele.√/Tinhlarimbya.√/Kholokholo.√/Marhambu.√
(Swirho swimbirhi ntsena.) (2)
- 1.2 Byi vangwiwa hi loko tisele leti nga emirini wa munhu ti kula hi xihatla hi ndlela leyi nga lawulekiki./Ku tshamela ku tumbuluxa tin'wana letintshwa.√√ (2)
- 1.3 'Van'wana va halata timali leto tala hi ku famba tin'anga ta xintima leti ti vulaka leswaku a ti byi voni naswona ta byi kota hi ku tirhisa mbeva leyi vuriwaka mfukuzana.√ (1)
- 1.4 Ti byi tshungula hi ku olova.√/C.√ (1)
- 1.5 U lemukisa vanhu hi khombo leri nga vaka kona loko va nga yi eswibedhlele **na le ka madokodela** ya kamberiwaka **vuvabyi bya mfukuzana.**√√
(Amukela na **tin'wana tinhlamulo** leti kombisaka ku lemukisa vanhu hi vuvabyi bya mfukuzana.) (2)
- 1.6 **Hileswi byi boxetelaka** tindhawu to tala emirini wa munhu ku fana na mbeva ya mfukuzana leyi boxaka mincele yo tala emisaveni.√√ (2)

- 1.7 Swi paluxa leswaku i dokodela wo pfumala vutihlamuleri, kumbe vutivi lebyi kanakanisaka mayelana na vudokodela lebyi a byi thwaseleke.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka ku ya hi mongo lowu nga laha henhla) (2)
- 1.8 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku munhu u fanele a tshama a kambela miri wa yena ku tiyisisa leswaku a nga na vuvabyi bya mfukuzana ku endlela leswaku a hatla a ya kuma vutshunguri.√√
(Amukela na tidyondzo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 1.9 Mfumo wu nga thola madokodela lama tokoteke hi vutshunguri bya vuvabyi bya mfukuzana eswibedhlele swa mani na mani./Mfumo wu nga nyika swibedhlele leswi switirhisiwa leswi faneleke swo tshungula vuvabyi lebyi ku endlela leswaku na lava nga swi kotiki ku ya eka madokodela yo hlawuleka va kuma vutshunguri lebyi faneleke.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.10 A ndzi ta ri tsundzuxa leswaku ri ya exibedhlele ri ya kuma vutshunguri bya vuvabyi lebyi hivuka handke ka swona byi ta hangalaka na miri hinkwawo, leswi swi nga na khombo.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 1.11 Ra khorwisa hikuva va tele vanhu lava nga na vuvabyi lebyi.√√/Ra khorwisa hikuva mfumo wu tekela enhlokweni vuvabyi hi ku va wu hlawurile n'hweti ya Nhlanguka ku xixima lava nga na vuvabyi lebyi.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Mukamberiwa u ta nyika miehleketo ya yena. Xikombiso: Xi ndzi tisela xifaniso xa munhu loyi a twaka ku vava loyi a nga le exibedhlele.√√
(Amukela na miehleketo yin'wana leyi twisisekaka.) (2)
- 1.13 Wu nga va wu ri ehansi na ku va a kanakana loko a ta hola hi ku va a kumile leswaku u na tshumba ematshan'weni ya xirhumbana lexi a a **ehleketelela** xona.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.14 Madokodela na vaongori va nga n'wi tiyisa nhlana hi ku n'wi byela leswaku a nga chuhi./A nga seketeriwa hi ku a nyikiwa vutshunguri lebyi faneleke./A nga seketeriwa hi ku va ku rhambiwa lava va nga tshama va khomiwa hi vuvabyi lebyi leswaku va ta n'wi nyika marito yo n'wi tiyisa.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.15 Munhu loyi a nga eka xitshuriwa xa B u khumba timhaka ta tshumba leswi seketelaka xitshuriwa xa A lexi paluxaka leswaku timfukuzana tin'wana ti nga endla tshumba./Xitshuriwa xa B xi kombisa munhu loyi a vabyah
Ka a ri exibedhlele, leswi seketelaka leswi vuriwaka eka xitshuriwa xa a laha ku hlamuseriwaka hi matumbulukelo ya mavabyi ya mfukuzana.√√

(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

- 1.16 Eka xitshuriwa xa A ku boxiwile leswaku timfukuzana tin'wana ti nga endla tshumba leri nga hundzukaka xilondza lexi nga ha tshungulekiki kasi eka xitshuriwa xa B munhu loyi u vula ntsena leswaku u na tshumba kambe a nga boxangi leswaku ri nga hundzuka xilondza lexi nga ha tshungulekiki.√√ (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Vanhu lava nga swikombiso leswinene hi lava va rhangelaka hi ku titshemba.√ Va kota ku vulavula na ku tihlanganisa na vanhu hinkwavo.√ Va kombisa xichavo na ku twela vanhu van'wana vusiwana.√ Va tshama va ri karhi va dyondza va tlhela va dyondzisa na van'wana vanhu.√ Vanhu lava a va tinyungubyisi hi leswi va nga na swona.√ Va pfumela ku lulamisiwa loko va endlile xihoxo.√ Va kota ku tirha na mintirho yin'wana ehandle ka leyi va thoriweke eka yona.√ Va na vuswikoti lebyi van'wana va byi pfumalaka.√

[Ntsengo wa marito = 86]

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√√ (07)
 - Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (03)
- [Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena]**

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

	MINTSHAHO		MINKUTLUNYA
1.	Vanhu lava va kombisa vurhangeri na ku titshemba. Vanhu a va n'wi lavi munhu loyi a tsaneke. Vanhu lava nga swikombiso leswinene va tinyungubyisa hi leswi va swi fikeleleke hambiloko va xanisekile evuton'wini.	(a)	Vanhu lava nga swikombiso leswinene hi lava va rhangelaka hi ku titshemba.√
2.	Vanhu lava va kota ku vulavula na ku tihlanganisa na vanhu hinkwavo. Ku tihlanganisa ka kahle swi vula ku yingisela xikan'we na ku bula.	(b)	Va kota ku vulavula na ku tihlanganisa na vanhu hinkwavo.√
3.	Hakanyingi va kombisa xichavo na ku twela vanhu van'wana. Vanhu va swi kota ku vona loko munhu a va tekela ehansi na ku va tirhisa ku fikelela swikongomelo swa yena n'wini.	(c)	Va kombisa xichavo na ku twela vanhu van'wana vusiwana.√

4.	Vanhu lava nga swikombiso leswinene a vo dyondzisa ntsena, kambe i vadyondzi va nkarhi na nkarhi, va titlhonthla hi swo karhi ku engetela vutivi bya vona. Lava i vanhu lava tirhendzelaka hi tinghwazi na vanhu lava nga na swivono leswinene evuton'wini.	(d)	Va tshama va ri karhi va dyondza va tlhela va dyondzisa van'wana vanhu.√
5.	Vanhu lava a va tikukumuxi hi leswi va nga na swona. Va vona vanhu van'wana va antswa eka vona.	(e)	Vanhu lava a va tinyungubyisi hi leswi va nga na swona.√
6.	I vanhu lava va pfumelaka swihoxo leswi va swi endleke. Leswi swi va tano hikuva va tshemba leswaku ku hava munhu loyi a nga helela, a nga endliki xihoxo.	(f)	Va pfumela ku lulamisiwa loko va endlile xihoxo.√
7.	Vanhu lava va kota ku tirha swilo swa kahle handle ka mintirho leyi va thoriweke eka yona. Va swi kota ku hlengeleta mali yo pfuna lava kayivelaka, va ponisa vanhu, va tlhela va pfuna vanhu lava pfumalaka mali.	(g)	Va kota ku tirha na mintirho yin'wana ehandle ka leyi va thoriweke eka yona.√
8.	Vanhu lava nga xikombiso lexinene hi lava nga na vuswikoti lebyi vanhu van'wana va byi pfumalaka. Va pfuna vanhu leswaku va tiamukela leswi va nga xiswona na leswi va nga na swona. Va tlhela va va pfuna leswaku va kota ku rhangela eka swiyenge leswi va tshembelaka eka swona.	(h)	Va na vuswikoti lebyi van'wana va byi pfumalaka.√

[Ntsengo wa marito = 86]

Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√ (07)

Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (03)

[Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena.]

Makoreketelo ya nkomiso:

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi ndlela leyi landzelaka:

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7: **N = (07)** (Maraka yin'we hi nkutlunya)
- Timaraka ti3 i ta ririmi: **R = (03)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

• Maavelo ya timaraka eka ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:

- Minkutlunya ya 1–3 leyi nga yona: Nyika maraka yin'we.
- Minkutlunya ya 4–5 leyi nga yona: Nyika timaraka timbirhi.
- Minkutlunya ya 6–7 leyi nga yona: Nyika timaraka tinharhu.

• Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:

- Mintshaho ya 6–7: u nga nyiki maraka ya ririmi.
- Mintshaho ya 1–5: nyika maraka yin'we ya ririmi.

LEMUKA:**• Ntsengo wa marito:**

- Vakamberi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke kumbe ya kombisiwile hi ndlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya ku fika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 I ku kombisa leswaku va seketela pfhumba ro lemukisa vanhu hi mavabyi yo karhi yo fana na HIV/Aids/mfukuzana/lku kombisa leswaku va seketela pfhumba ro lemukisa vanhu hi mavabyi yo karhi.√√ (2)
- 3.2 Swi ndzi paluxela leswaku madokodela lama ma tsakela ntirho wa vona./Swi ndzi paluxela leswaku loko muvabyi a ya eku tshunguriweni eHlayisekani u fikela eka madokodela lama amukelaka vavabyi hi ndlela leyinene leyi endlaka leswaku a va na ku tshemba leswaku u ta hatla a hola.√√ (2)
- (Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 3.3 Ya ndzi tisela miehleketo ya leswaku ku na mimpfuneto ya rihanyu yin'wana leyi nga riki ya ntiyiso.√√ (2)
- (Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 3.4 Ya kucetela leswaku vaamukeri va hungu va nghenelela eka mpfuneto lowu wa rihanyu leswaku va ta wela eka vanhu lava tlhariheke.√√ (2)
- (Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 3.5 Mukamberiwa u ta boxa matitwelo ya yena. Xikombiso: Xa ndzi tsakisa hikuva xi kombisa madokodela lama seketelaka pfhumba ro lwisana na mavabya yo karhi.√ (1)

KUMBE

A xi ndzi tsakisi hikuva xi kongomisiwile eka lavo tlhariha ntsena. √

(Maraka i yo seketela ntsena. Amukela na matitwelo man'wana lama twisisekaka.) (1)

- 3.6 'Loko tikhasimende ta hina ti tlhelela eka dokodela ti hakerisiwa hafu ya mali ya tihakelo to nghena./Lowu l mpfeneto wa rihanyu wa ntiyiso'/Loko u khomile khadi ra mpfuneto ra Hlayisekani u hlayisekile hakunene' √ (1)

[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI**XITSHURIWA XA E**

- 4.1 rirhandzu na ku hlonipha vatswari va xona.√/B.√ (1)
- 4.2 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondza leswaku vatswari a va fanelangi ku holova emahlweni ka vana hikuva swi nga va onhela naswona swi nga endla leswaku va nga ha yingisi.√
(Amukela na tidyondzo tin'wana leti twisisekaka.) (1)
- 4.3 Ku na vatswari lava tshinyaka n'wana wa vona loyi a endleke swin'wana swo huma endleleni kambe swa va tikela hikuva vona va tshamela ro holova leswi nga riki xikombiso xa kahle eka n'wana loyi.√√ (2)
- 4.4 Mfungho ya '!!!' yi kombisa ntshikelelo wa hungu leri boxiwaka./Mimfungho ya '!!!' yi kombisa ku va mutswari a lerisa n'wana wa yena leswi a faneleke ku swi endla√/ kasi mimfungho ya '...' yi kombisa/yimela miehleketo leyi nga boxiwangiki. √ (2)
- 4.5 Marito ya xivulavuri lama tikisiweke ya komba leswaku xi ma vurile hi ku tshikelela/ku tikisa hi ku va xa ha hlundzukile kasi lama yo ka ma nga tikisiwangi ya komba leswaku xivulavuri xi ma vulele ehansi hi ku va xi nyumisiwa hi leswi a xi swi vula.√√ (2)
- 4.6 Ya nga va ya kombisa leswaku n'wana loyi a nga xiximi vatswari va yena./Ya nga va ya kombisa na leswaku a nga teki switsundzuxo leswi a nyikiwaka swona.√√
((Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

[10]**XIVUTISO XA 5: PROSI****XITSHURIWA XA F**

- 5.1 Kokwana Rindzela a hi xihlovo xa vutivi.√ (1)
- 5.2 U vula leswaku u **khensa**√ Dokodela Xitsundzuxo loyi a veke dokodela wa vona ku ringana **khumekaye**√ wa malembe. (2)
- 5.3 Xiaki lexi xi tirhile ku yisa nsinya wa riendli/riendli 'ringeta' eka rhavi ra xivuyevuyeye./Xiaki lexi xi tirhile ku vumba rhavi ra xivuyevuyeye.√ (1)
- 5.4 Xi nga tirhisiwa loko munhu a vabya nkarhi wo leha ku ri karhi endliwa matshalatshala kambe a nga holi a hetelela a lova./Xi nga tirhisiwa loko ku ri na munhu loyi a landzelelaka nchumu wo karhi nkarhi wo leha a nga humeleri.√ (1)

- 5.5 Rihlawuri leri ri tirhile ku komba nkoka wa vutomi lebyi hanyiwaka loko vanhu va ri na dokodela wa ndyangu./Rihlawuri leri ri tirhile ku komba nkoka.√ (1)
- 5.6 Va ta hetelela hi ku tikumela Dokodela Xitsundzuxo leswaku a va dokodela wa ndyangu wa vona./Va ta hetelela hi ku tikumela Dokodela Xitsundzuxo leswaku a ta va dokodela wa ndyangu wa vona.√ (1)
- 5.7 Dok./dok.√
(Mukamberiwa a nga nyikiwi maraka loko a nga velelangi mfungho wa hiko.) (1)
- 5.8 Kokwana Rindzela loyi a nga na malembe ya 102 u tiyisisa vumbhoni bya mhaka leyi.√ (1)
- 5.9 Mukamberiwa u ta vumba xivulwahosi hi rito 'rivala' ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa leyi vulaka ku ka munhu a nga ha tsundzuki leswi humeleleke. Xikombiso:
Hahani u kukula **rivala** ra le kaya ra yena.√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (1)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70